

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2 -31
ББК 83. 3 (4 УКР)

Мирослава Гнатюк, проф. (Київ)

Націєтвірна домінанта художнього мислення Володимира Самійленка

У статті розглядається узалежнення майстерності Володимира Самійленка від рівня визначеності його національної свідомості, глибини проникнення в життя українського народу, національно зорієнтованої громадянської позиції автора та його персонажів.

Ключові слова: національна свідомість, мова, самосвідомість, автор, персонаж.

The article deals with interdependence the skill by Volodymyr Samijlenko the standard his national conscious, the depth filled with life of the Ukrainians peoples, national orientation of civil position by author and his characters.

Key words: national conscious, language, self-awareness, author, character.

У контексті національно-культурного відродження України проблема національного самоусвідомлення і самоозначення, пошуку та збереження національної ідентичності є однією з кардинальних. Дві константні величини – держава і культура виступають запорукою збереження тожсамості народу, його духовної потужності. Навіть за умов насильницького переривання історичної традиції, національної державності, репресій чи асиміляції, такі механізми саморегулювання й самооновлення як мова, історична пам'ять, етнічна територія, комплекс правових, релігійних, побутових, політичних та інших відношень забезпечують його моральну стійкість і життєздатність, право на самоздійснення. Прикметно, що в пострадянському літературознавстві ці проблеми виходять на перший план наукового осмислення, відкриваючи нові інтерпретаційні рівні.

В означеній парадигмі суспільних та гуманітарних знань творчість Володимира Самійленка, якого радянське літературознавство звично зарахувало до так зв. «другого ешелону», що само по собі демонструвало примітивність, схематичність мислення, на загал ідеологічно препарованого, безумовно, вимагає зановопрочитання. Так, чи могла в радянський час заслужити на особливу увагу творчість письменника, який співпрацював із Центральною радою, і для якого питання національної самосвідомості й гідності, як і людської честі та порядності упродовж життя залишалися домінуючими в сфері художнього мислення та в практичній діяльності. Не трудно здогадатися, яка б доля чекала на нього, якби довелося дожити до початку 1930-х – років сталінських репресій. Дочасна смерть у 1925 році через підірване поневіряннями здоров'я, по-суті, вирвала його з лабет, в які потрапили тисячі безневинних українців. Занововідкриття Володимира Самійленка під кутом зору узалежнення його майстерності від рівня визначеності національної свідомості, глибини проникнення в життя українського народу, національно зорієнтованої громадянської позиції автора та його персонажів сьогодні особливо на часі.

Постаючи як індивідуальна, притаманна окремій особистості *свідомість* характеризується певною мотивацією, ціннісними настановами, здатністю до рефлексії, до інтроспекції, тощо. Зумовлена зовнішніми та внутрішніми чинниками, свідомість кожного індивіда є контрольованим (передовсім його волею або й волею інших людей) процесом сприймання, осмислення, оцінювання і відображення реальних чи вигаданих предметів, явищ, життя природи та суспільства, людей, цілого людства, світу й т. ін., що напряму пов'язано з самосвідомістю. Усвідомлення людиною її приналежності до певної нації з відповідним способом існування, ціннісними орієнтирами та інтересами, етнічними ознаками, мовою, ментальністю в межах національно-державницької структури визначає поняття національної свідомості. Як вищі рівні відображення, духовного освоєння об'єктивних властивостей зовнішнього та внутрішнього світу, ці три складові: свідомість – самосвідомість – національна свідомість активно впливають на творчі пошуки митців упродовж не одного століття. У сфері художньо-сміслових значень

Володимира Самійленка вони виразно корелюють з поняттям авторської свідомості. Творчо-психологічний акт авторської свідомості щораз активізує механізми «розумового моделювання» з поля зору психологічної тріади «розум, емоції, воля» в усіх функціональних проявах словесно-образного мислення (у зображенні, вираженні, рефлексії), в усій конкретиці деталей, на всіх структурних рівнях поетики, забезпечуючи бажаний авторові кінцевий результат – художній твір. Ці особливості дозволяють говорити про надчасову, трансісторичну природу авторської свідомості – творчо-психологічну в своїй основі, з усіма її типотвореннями. Відомо, що гомогенізуючий тип авторської свідомості виявляє сталу тенденцію до константності творчо-психологічних установок, гетерогенізуючий навпаки – до їх урізноманітнення, диверсифікації словесно-образного мислення, в результаті чого творчий доробок такого письменника являє собою «мозаїчний, гетерогенний» об'єкт. Як слушно зауважує Микола Кодак: «Аналіз проявів різнотипних систем авторської свідомості дає змогу констатувати їхні фундаментальні характеристики за параметрами *цілісності, енергетики і динамізму*» [Кодак 2006: 319]. Творчий доробок Володимира Самійленка, який репрезентує різнорідні жанроутворення – поезія, проза, драматургія, тощо слушно розглядати саме як «мозаїчний, гетерогенний» об'єкт, де авторська свідомість здатна до диверсифікації словесно-образного мислення й активно працює як у «романтичній», так і в «реалістичній» парадигмі.

Інтерпретаційні модули понятійного ряду «свідомість – самосвідомість – національна свідомість» у сучасному літературознавстві дозволяють залучати в сферу дослідження творчості митця його рецензії, статті, автобіографічні матеріали, епістолярій, на сторінках яких порушуються проблеми національної свідомості й самосвідомості українців, питання української мови та освіти, що тісно пов'язувались із загальним визначенням статусу України, розділеної між двома імперіями. Озвучена в «документальний» спосіб позиція письменника зазвичай досить відверта й не менш цікава, ніж у художніх творах. З'ясування творчо-психологічного змісту «головних об'явів душевного життя» (І. Франко) яскраво проступає, зокрема, в автобіографічних нотатках, де Володимир Самійленко зауважив:

«Не маючи змоги запалити ясне світло, дбали про те, щоб хоч каганчик блідий де-не-де блимав у тій темряві.

Не маючи змоги і не наважуючись вести темний і ще цілком несвідомий український народ на боротьбу за свою волю, старалися, щоб хоч не забувалися в народі його національна індивідуальність та щоб збереглась і поважалась його мова, той ключ од в'язниці поневоленого народу» [Самійленко 1958: 409].

Значний масив його творчої спадщини виявляє не лише проникливого, вдумливого лірика, а й гострого, дотепного сатирика з виразно заявленою громадянською позицією. Особистісні, громадсько-суспільні, загальнолюдські масштаби усвідомлення світу автором та його ліричними героями, специфіка сатиричного сприйняття дійсності та своєї нації у поетичних творах, особливості національної самосвідомості на сторінках поем свідчать, що ліро-епічні твори Самійленка (з точки зору процесу усвідомлення автором і персонажами самих себе та навколишнього світу) – явище досить цілісне і стійке, де тісно переплетено образне й понятійне мислення. Креативні прояви словесно-образного мислення письменника, його творчі інтенції входять у площину вияву та характеристики ознак і факторів індивідуально-авторського й національного у площині художньої творчості, де виокремлюється як основна, а для періоду національної незалежності України – визначальна проблема: наскільки українські митці переважно ХХ ст., формуючись як творчі особистості та перебуваючи в активному «інтернаціональному» середовищі соціалістичного суспільства, зуміли зберегти національні ознаки, національну сутність («ідентичність») їхнього художньо-образного мислення. Стосовно творчості Володимира Самійленка, ця проблема, так би мовити, подвоюється, оскільки письменнику довелося спізнати всю глибину «неправд, насильства, кривди й зла» («Вже годі плакати») не лише царської, а й радянської імперії, де відповіді на поставлені запитання мали різні відтінки. І за часів реакції, і в “інтернаціональному соціалістичному таборі” (досить промовиста офіційна радянська дефініція) українство поступально виборювало свої права, громадянські та суспільно-політичні позиції, незважаючи на подвійний гніт, настійно працювало над формуванням національної свідомості, національного патріотичного світогляду. Така

неординарна особистість як Володимир Самійленко надавала справжній приклад саможертвності й подвижництва на ниві української ідеї, а його творчість продукувала та викристалізовувала як визначальну доміанту художнього мислення концепт «національної свідомості», що довгий час залишався поза детальним науковим розглядом. І в цьому контексті доречно згадати думку Івана Франка, який влучно спостеріг, що письменник був «усею душею відданий своїй країні і своєму народові ... такий саморідний та *національний*... Він живо відчуває всі зневаги і всі – на жаль, такі нечисленні радощі рідного народу. Нема такої народної болячки, яка б не збудила відгуку в його серці, яка б у тім чудотворнім серці не скристалізувалася в ясну, чисту перлину – перлину правдивої поезії» [Франко 1982: 201].

Визнаний лірик, Володимир Самійленко усе ж найбільшою популярності здобув своїми сатиричними поезіями. І якщо в ліриці переважають мотиви любові до рідного краю, біль і невдоволення за долю упослідженого народу, протиставлення неправді сучасного життя «слави і волі» минулого, інтимні переживання ліричного героя, оспівування краси рідної мови, природи, то, в сатиричних творах він дещо по-іншому усвідомлює реальний світ. Тут він ні на хвилину не сумнівається в тому, що його іронія, ідкий саркастичний сміх або й просто відверта зневага до зображених негативів і до конкретних персонажів допоможе якщо не всій його нації, то хоча б частині народу усвідомити визначальні людські цінності.

Сповнена шуканням нового ідеалу лірика митця виявляє як основну доміанту високу патріотичну наснагу, почуття глибокої синівської любові до Батьківщини, щирої турботи про її світле майбуття. Україна як концептуальний образ творчості письменника стає центром тяжіння уже в його першій повній збірці поезій, яка вийшла у Львові в 1906 році під однойменною назвою. В ґрунтовній передмові Івана Франка наголошувалося на високих художніх якостях дібраних творів, досконалості мови, що прирівнювало їх до «коштовних перлин нашої літератури» [Франко 1982: 184]. У творчій уяві й душі поета Україна постає як чарівний, любий край, уподібнений з раєм, як дівчина у вінку з квітів та прекрасна мрія. Саме цю мрію прагне захвати він у своєму серці, щиро зізнаючись у програмовому вірші «Україні»: «Як мрію

чистую з найкращих мрій, / Я заховаю в серці Україну, / І мрія та, як світище ясне, / Шляхом правдивим поведе мене» [Самійленко 1958: 88].

Він свідомий того, що шлях буде тернистим і важким, але в певності, що «днів моїх даремно не загаю», готовий покласти на оltар свободи не лише свої пісні «як дар малий // Великої і вірної любови», а й саможертвність, тверде переконання, що «в час страшний // Твій син тобі не пожаліє крови, // І що не спинить страх усіх погріз // Моїх пісень, моїх за тебе сліз» [Самійленко 1958: 89]. Критика незрідка характеризує Володимира Самійленка як «тихого», елегійного лірика, особливо при розгляді його поетичного шедевр - «Вечірня пісня», що своїм настроєм дуже близький до відомого шевченківського твору «Садок вишневий коло хати...». Великому попереднику й учителю митець присвятив такі яскраві твори, як: «Українська мова», «На роковини смерті Шевченка», «Вінок Тарасові Шевченку в день 26 лютого» та ін., не кажучи про співзвучність багатьох поетичних мотивів. Подібно до шевченківської поезії, «Вечірня пісня» передає той рідкісний стан гармонії, коли посеред усіх несправедливостей та кривд світу трудяща людина все ж знаходить той спасенний острівець любові й умиротворення для вистраждалої душі, повністю зливаючись із природою. Пісня сповнена смутком, навіяним нетривкістю сонячного дня, щирим людським благанням до ясного сонечка посвітити хоча б іще годину, бо дивна прозорість «тихесенького вечора» надто швидко спливає в темряві ночі, яку вже не в силі спинити ні місяць, ні зорі. Але ж, «Не слухає сонце, / За гору сідає / І нам посилає / На всю ніч – прощай! / Ой сонечко ясне, / Невже ти втомилось, / Чи ти розгнівилось? / Іще не лягай!» [Самійленко 1958: 133].

Близька за своєю строфікою й мелодикою до народних творів, ця поезія була покладена на музику Кирилом Стеценком і стала однією з найулюбленіших пісень, супроводжуючи навіть деякий час вечірню дитячу казку на українському телебаченні. Неповторна синтезія кольору, звуку, елегійного інтонування справляє великий естетичний вплив на читача і слухача, збуджуючи відповідний настрій, виробляючи високий художній смак.

Попри певну стриманість та елегантність, і в своїй ліриці Володимир Самійленко міг бути пристрасно-вибуховим. Його ніколи не ототожнювали з поетом-бійцем, який відверто закликає до збройної боротьби, але ті сатиричні твори, що вийшли з-під гострого пера письменника, говорили більше й точніше, ніж будь-які революційні прокламації та лозунги. У надрах його творчості поступово визрівав потужний сатиричний струмінь з усіма найтоншими відтінками – їдким сарказмом, ущипливим гумором, тонкою іронією, продукованими як своєрідний чинник (подразник) аби українська нація нарешті прокинулася, випрямилася й позбулася вторинності, меншовартості, стала врівень з іншими народами у своїй національній гідності та державній самоозначеності. Й тут митець безпощадний і до «своїх», і до «чужих», здатних тільки на те, щоб «кохати безпечно ідею», нетерпимий до пустопорожньої балаканини про патріотичну працю, до політичного фіглярства лжепатріотів і того сумновідомого і полохливого «запідного патріотизму», суть якого афористично точно та саркастично виразно сформульовано у відомих поетичних рядках: «Кожна піч українська – фортеця міцна: / Там на чатах лежать патріоти» [Самійленко 1958: 191].

Прикра, але справедлива констатація, на жаль, знаходить своє нюансування і в контексті сьогодишнього дня. Цей та інші смислові ключі, означені самими назвами творів: «Як то весело жить на Україні», «Ельдорадо», «Дума-цяця», «Міністерська пісня», «Патріотична праця» та ін. виявляють не лише гірку іронію, сумну задуму над суперечностями тогочасного життя, панування вузької, дрібненької дійсності, а й чимало нинішніх рудиментів, що свідчить про актуальність, гуманістичну спрямованість творчої спадщини письменника, її неперехідність.

Не менш значущими є твори Володимира Самійленка, сповнені філософських роздумів про покликання митця та призначення поезії. Саме в її великих завданнях, у творчості духа, осмисленні людського, а не рабського в собі, негасимості поривів до вищого буття бачить поет сенс свого та нашого існування, шлях до пізнання істини. Приклад великого Кобзаря вибрано за доказовість не випадково. На продовження шевченківських традицій, програмовий вірш Самійленка «Не вмере поезія, не згине

творчість духа» демонструє такі рівні загальнолюдської свідомості як особистісне, суспільно-національне, загальнолюдське.

Оригінальний вияв розмежування модусів авторської свідомості та персонажів демонструє відомий сюжет про Герострата. Єдина поема митця «Герострат» (1888) визначає центром осягнення не стільки відому постать честолюбця і злочинця, скільки постать людини слабодухої, боягузливої, відваги якої вистачає хіба лишень на те, аби прославитися підступним і варварським вчинком. У Самійленкові часи, як і в будь-які інші, не бракувало Геростратів, що особливо ранило митця, спонукаючи до створення глибокого художньо-психологічного полотна.

Форманти «авторської», «національної» свідомості та самосвідомості активно працюють і в прозовому, й драматичному тексті письменника. Теоретичне осмислення названих аспектів досить продуктивне, оскільки проза Самійленка виявляє твори з поетикою і реалістичної, і романтичної типогенези, демонструє такі різновиди жанру як «гумореска» й «казка» (означені з певною долею умовності через потужний сатиричний струмінь), оповідання (за авторським визначенням «ніби оповідання»), де прояви національно зорієнтованого мислення і діяння відіграють дуже важливу роль, незважаючи на те, що домінантними їх можна назвати лише умовно.

Специфіку драматургії Володимира Самійленка визначає сатиричне обдарування митця, позначившись на тематиці, засобах творення характерів та окремих ситуацій, на майстерній побудові мовних діалогів, монологів і полілогів. Звертаючись до традиційного сюжету української літератури, творчо зінтерпретованого у п'єсі «Чураївна», Самійленко створює дві редакції, які виявляють різноспрямовані вектори авторської інтенції. Це дає підстави розглянути під новим кутом зору такі проблеми як свобода і обов'язок, кохання й зрада, громадське та особисте, свідоме і несвідоме. Оскільки діяння, мовлення та мислення персонажів мотивовані різним ступенем означення й самоозначення понять «самосвідомість» та «національна свідомість», конститутивним є той факт, що чіткість національно-світоглядних позицій дійових осіб майже повністю залежить від глибини усвідомлення самих себе і життя в цілому, відповідно – реалізовано прояви словесно-образного мислення. У своїх

сатиричних п'єсах («У Гайхан-бея», «Химерний дядько», «Дядькова хвороба», «Драма без горілки») митець часто й навіть навмисне порушує системність процесу свідомого (контрольованого) мислення персонажів, послідовність та логічність вчинків і подієвого ряду творів, що зумовлено своєрідністю пародіювання системи тодішніх ярликово-трафаретних та ситуативно-рефлексивних стосунків як між окремими людьми, так і цілим суспільством. Отож, процеси осмислення та відображення реального й вигаданого творчою уявою автора життя характеризуються не лише доказовістю, обґрунтованістю, логічною впорядкованістю, а й особливою емоційною наснаженістю, що разом спрямовані на глибоке та багатогранне усвідомлення себе й оточення як українців та цілої нації.

Щоразу реалізуючись в конкретних історичних обставинах, авторська свідомість «розкривається в діалектичній єдності змінних і постійних, інваріантно повторюваних творчих проявах особистості» [Кодак 2006: 4]. Різногранна літературна діяльність Володимира Самійленка, яка на слухну думку Івана Франка зберігає сталість творчих мотивів, репрезентує явища амбівалентного характеру, що у своїй основі утворюють «біполярну єдність» (Ю.Лотман) – свідомість автора-людини та смислову структуру свідомості автора-творця з досить потужною націєтвірною домінантою.

Література: *Кодак 2006*: Кодак М.П. Авторська свідомість письменника і класична поетика/ М.П. Кодак. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – 335 с.; *Самійленко 1958*: Самійленко В. Тв.: У 2-х томах/ Володимир Самійленко. – К.: ДВУ, 1958. – Т.1 – 403 с., Т.2 – 510 с.; *Франко 1982*: Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики/ Іван Франко. – Пов. збір. тв. У 50-ти т. – Т. 37. – К.: Наукова думка, 1982. – С.193 – 204.

В статье рассматривается взаимообусловленность мастерства Владимира Самийленко уровнем его национального сознания, глубиной проникновения в жизнь украинского народа, национально сориентированной гражданской позиции автора и его персонажей.

Ключевые слова: *национальное самосознание, язык, самосознание, автор, персонаж.*